

RETORIKOS MOKSLAS APIE AFEKTŲ VAIDMENĮ ORATORINIAME MENE

E. ULČINAITE

Terminas „afektas“ (lot. *affectus*, gr. *παθος*), reiškiantis „susijaudinimą“, „aistrą“, nuo seno yra vartojamas retorikos moksle ir čia susilaukęs įvairių interpretacijų, susijusių ne tik su iškalbos menu, bet ir su psichologija, etika bei filosofija¹. Sujaudinti klausytoją, paveikti jį emociškai (*mouvēre*) buvo vienas iš oratorinio meno uždavinių, siekiant galutinio tikslo — įtikinti (*persuadere*). Kad pasiektų tą tikslą, oratorius turėjo būti ne tik geras kalbėtojas, bet ir žmogaus sielos, jo psichinių ir moralinių savybių žinovas.

Psichologinį-etinį iškalbos pobūdį akcentavo jau antikinė retorika. Pavyzdžiui, Ciceronas rašė: „Yra du dalykai, kurie, gerai oratoriaus įvaldyti, daro jo iškalbą vertą susižavėjimo (*admirabilem*). Vienas jų, kurį graikai vadina *ἠθικὸν*, tinka prigimties, charakterių ir visokių gyvenimo įpročių pavaizdavimui; kitas, kurį jie vadina *παθητικὸν*, skirtas sieloms sudrumsti ir sujaudinti (*quoperturbantur animi et concitantur*); būtent tai sudaro tikrąją iškalbos jėgą. Pirmasis — švelnus ir malonus — skirtas įsigyti klausytojų palankumą, antrasis — veržlus, uždegantis, jaudinantis — padeda pasiekti pergalę“ (3).

Panašiai aiškina Kvintilianas. Jis pažymi, jog mokamas afektų sužadinimas lemia oratoriaus iškalbos rezultatus: neša pergalę arba pralaimėjimą. Dar daugiau, jo manymu, emocinės iškalbos priemonės yra svarbesnės ir įtikinamesnės už konkrečius įrodymus. Kvintilianas taip pat skiria dvi afektų rūšis: *παθος* (lot. *affectus*) — afektas, stiprus susijaudinimas, aistra ir *ἠθος* (lot. *mores*) — moralinės arba etinės savybės (*proprietas morum*). Jo manymu, nesant tikslaus atitikmens lotynų kalboje žodžiui *ἠθος*, abi rūšis galima vadinti afektais². Tačiau pirmieji yra aistringi, aud-

¹ Dabartinėje psichologijoje *afektas* yra traktuojamas plačiau negu emociinis susijaudinimas. Tai — ir jautimas, ir jausmas, ir nuotaika, ir temperamentas (8, 13). Kartais *afektu* vadinama specifinė, iš dalies patloginė psichinė būseną (15, 15).

² Retorikos terminologijoje *ēthos* pirmiausia reiškė gero, doro, tauraus žmogaus charakterį, t. y. tokio, kurį galima gerbti, nes tik toks žmogus gali

ringi (*concitati, vehementes motus*), skirti sujaudinti ir pavergti klausytojus (*ad perturbationem, imperare*), o antrieji — švelnūs, ramūs (*mites, lenes*); jie padeda palankiai nuteikti klausytojus ir juos įtikinti (*ad benevolentiam, persuadere*) (6).

Emocijų, jausmų, afektų sužadinimui labai daug dėmesio skyrė ir vėlesnių laikų, ypač XVII a. retorika. Štai vienas žymiausių XVI—XVII a. retorikos teoretikų ispanas Kiprijonas Soarijus (Soarius, 1524—1593) pažymėjo, jog greičiausias ir efektyviausias klausytojų įtikinimo būdas yra juos sujaudinti, paveikti jausmus, psichiką, sielą (7,28).

Afektų interpretacija XVII a. retorikoje iš esmės rėmėsi Cicerono ir Kvintiliano teiginiais, nors randame joje nemažai ir originalių bruožų, susijusių su aktualiomis baroko epochos problemomis. Itin daug dėmesio afektams skyrė žymus XVII a. retorius, prancūzų jėzuitas Mikalojus Kausinas (Causinus, 1583—1626). Veikale „Šventoji ir žmogiškoji iškalba“ (*Eloquentiae sacrae et humanae libri XVI*, Paryžius, 1619) jis pažymėjo, jog būtent afektų sužadinime slypi didžiausia iškalbos jėga. Ji padeda oratoriui suvienyti žmones, kuriems jis kalba, veikia jų protą, valią, jausmus, veda juos ten, kur jis nori, uždėdamas klausytojų sieloms „saldžią savo iškalbos tironiją“ (*mitem quandam tyrannidem in pectoribus hominum constituit*) (2, 358). Kausinas laiko afektus visų gerųjų moralinių savybių pagrindu, esminiu žmogaus prigimties bruožu (*cotes virtutum*). Jeigu žmogus, sekdamas stoikais, atsisakytų afektų arba stengtųsi juos įveikti, jis taptų panašus į medžio stuobrį — be gyvybės, be jausmų, be dorybių. Taigi afektai, kuriuos Ciceronas vadina susijaudinimu (*permotiones*), o kiti autoriai — dvasiniu pakilimu arba aistromis (*motus et passiones*), — yra „jaučiančios sielos“ (*sentientis animae*), reaguojančios į gerus arba blogus sumanymus, poelgius, žodžius bei įvykius, savybė. Afektai yra nepriklausomi nuo proto, jų šaltinis — „jaučianti siela“ (*anima sentiens*)³.

Kausinas skirsto afektus į švelnius, ramius (*ηθος, lenes*) ir stiprius, aistringus (*παθος, violentes*). Pažymi, jog galima juos taip pat skirstyti į paremtus troškimu (*concupiscibiles, appetentes*) ir pykčiu (*irascibiles, irascentes*). Pirmajai grupei priklauso: meilė (*amor*), neapykanta (*odium*), troškimas (*desiderium*), baikštumas (*fuga*), džiaugsmas (*gaudium*), skausmas (*dolor*). Į antrąją įeina: viltis (*spes*), neviltis (*desperatio*), baimė (*timor*), drąsa (*audacia*), pyktis (*ira*). Toliau Kausinas išskiria dvylika pagrindinių, jo manymu, afektų: pyktį (*ira*), švelnumą (*mansuetudo*),

padaryti emocinį poveikį klausytojams (*pāthos*), sukeldamas jiems įvairias emocijas būsenas (*affectus*). Vėliau *ēthos* įgavo platesnę prasmę, kaip atitinkamų charakterių pavaizdavimas, jų išraiška oratoriaus kalboje (plg. 13, 125).

³ Manome, jog *anima sentiens* ne visai atitinka Aristotelio *juntančios sielos sąvoką*. Pastarąjį daugiau susijusi su jusle, jutimu (1, 29), tuo tarpu *anima sentiens* — su jausmu, sugebėjimu jausti, reaguoti į išorinius veiksnius. Todėl vartojame terminą *jaučianti siela*.

meilę (*amor*), baimę (*timor*), pasitikėjimą (*confidentia*), kuklumą (*verecundia*), įžūlumą (*inverecundia*), palankumą (*gratia*), gaillestį (*commiseratio*), pasipiktinimą (*indignatio*), pavydą (*invidia*), pavyduliavimą (*aemulatio*).

Kausino pateiktas afektų skirstymas bei jų aptarimas rodo, jog jis buvo ne tik gerai susipažinęs su antikine afektų teorija,— jo darbai atspindėjo ir tuos poslinkius, kurie reiškėsi XVII a. moksle, filosofijoje bei psichologijoje.

Beje, to paties meto prancūzų filosofas Renė Dekartas (1596—1650) veikale „Sielos aistros“ (*Les passions de l'ame*, Amsterdamas, 1649; parašytas 1645—1646) pateikė psichofiziologinę afektų analizę bei jų naują klasifikaciją, remdamasis kūno ir sielos poreikiais. Afektai, pasak Dekarto,— tai tam tikros vidinės būsenos, kurias lemia išoriniai veiksniai. Dekartas pažymėjo, jog jis nesutinka su tais autoriais, kurie skiria dvi afektų rūšis: afektus, susijusius su troškimu (*concupiscibile*), ir afektus, susijusius su pykiu (*irascibile*). Jo manymu, toks skirstymas apriboja žmogaus sielą tikrai dviem savybėmis ir neapima visų aistrų bei afektų, kurie joje atsiranda. Jis skyrė šešias pagrindines aistras: nustebimą, meilę, neapykantą, troškimą, džiaugsmą ir liūdesį (14, 628—629). „Afektų psichologiją,— rašo V. Tatarkevičius,— Dekartas aiškino pagal savo analitinį, mechanistinį metodą. (...) Savosios teorijos dėka jis suteikė aiškumą bent jau tam tikrai psichologijos daliai, ir būtent tai, kuri atrodo labiausiai nesuvokiama; sukėlė ją suprantamą susižavėjimą. Ir nuo tada afektų teorija pastoviai įėjo į XVII a. filosofijos repertuarą“ (11, 53).

Grijtant prie Kausino, reikia pažymėti, jog jis prisidėjo prie naujų literatūrinių-estetinių srovių susidarymo. Jo sąvoka „jaučianti siela“ (*anima sentiens*) buvo plačiai vartojama XVIII a. sentimentalistų, kurių pasaulėžiūrą ir terminologiją lėmė, kaip atrodo, ne tik psichologijos bei filosofijos raida, bet ir retorikos teorija (9, 660).

Kalbėdamas apie emocijų sužadavimo galimybes, Kausinas pažymi, jog aistros ir emocijos yra prigimties apraiškos, t. y. vidinis savarankiškas procesas, ir oratorius, ketindamas jį paveikti, privalo elgtis protingai ir atsakingai. Jis turi gerai pažinti labai įvairią žmogaus prigimtį: vieni žmonės labiau linkę į gaillestį, kiti — į pyktį, tretį — į liūdesį ir t. t. Norėdamas sukelti vienokius ar kitokius afektus, oratorius turi mokamai išnaudoti tuos polinkius. Būtina atsižvelgti į klausytojų amžių, išsilavinimą, lytį, kalbos sakymo vietą ir kitas aplinkybes. Kiekviena retorinių kalbų rūšis siekia sukelti skirtingus afektus. Vaizdingosios kalbos dažniausiai suteikia klausytojams estetinį malonumą, sukelia susižavėjimą. Teisminėmis kalbomis siekiama sužadinti klausytojų pyktį arba gaillestį. Labiausiai veikia jausmus aštri, sąmojinga, subtili, aistringa, sujaudinta kalba, kuri palengva stiprėja, įgauna vis didesnę jėgą (2, 362).

Afektai yra labiau susiję su pojūčiais, o ne su protu, todėl ir emocinio poveikio veiksmingumas priklauso nuo to, kaip reaguoja pojūčiai. Regėjimo pojūtis yra aiškiausias, dėl to emocionaliausiai veikia tai, ką galime matyti. Toliau eina klausa,— didžiulę reikšmę turi oratoriaus balsas, jo skambumas, žodžių muzikalumas ir t. t.

Sužadinti klausytojų emocijas, Kausinas manymu, padeda tokiomis priemonėmis: 1) kalbos vaizdingumas. Ji turi būti tokia, kad dalykai, apie kuriuos kalbama, stovėtų klausytojams prieš akis (*ponit ob oculos*); 2) pasakojimo svarbumas; 3) tinkamų minties figūrų panaudojimas. Prie jų priklauso: sušukimai (*exclamatio-nes*), prakeikimai (*detestationes*), garsūs abejojimai (*dirae apor-riae*), pakartojimai (*conversiones*), priekaištavimai (*quaerimo-niae*), dejavimai (*lamentationes*) ir t. t.

Kausinas įspėja nevertoti netinkamų arba per daug emocinių išraiškos priemonių. Jis taip pat nurodo, jog priemonės, kuriomis naudojasi oratorius, turi likti klausytojų nepastebėtos. Pasirenkant jas, reikia vadovautis ne tiek protu, kiek jausmu, nes kuo daugiau joms surasti reikėjo proto pastangų, tuo mažiau jos veikia jausmus (*quo magis investigando laborat intellectus, eo magis in sensu minuatur permotio*).

Taigi afektų aptarimui Kausinas, kaip matome, skiria iš tiesų daug vietos (jie sudaro jo veikale atskirą platų skyrių). Dauge-lyje kitų XVII a. retorikos veikalų — tiek spausdintų, tiek rank-raštinių — mokymas apie afektus yra ne tik trumpesnis, bet ir ne toks originalus. To meto retorikos profesoriai dažniausiai apsirib-voja formaliu afektų skirstymu į švelnius, ramius (*leves, mites*) ir audringus, aistringus (*vehementes, concitati*), duodami jau mi-nėtus jų apibrėžimus.

Afektų sužadavimo būdus bei galimybes yra aiškinę Vilniaus universiteto retorikos profesoriai: M. K. Sarbievijus, Ž. Liauksmi-nas, M. Radau, M. Karvovskis, T. Zeligmacheris ir kiti. Štai Liauks-minas taip apibūdino afektus: „afektai yra tarsi spalvos, kuriomis yra nuspalvinta sielos prigimtis ir savitumas“ („*Affectus enim sunt veluti colores quidam, quibus natura et habitus animorum de-pingitur*“). Oratoriaus užduotis yra išryškinti tas „spalvas“, nau-dojantis atitinkamomis išraiškos priemonėmis. Jo kalbos vertė pri-klauso nuo to, kaip jis įvykdo savo užduotį. Panašiai statulos ir paveikslai yra tuo gražesni, kuo geriau juose išreikšti natūralūs afektai: „*Eam ob rem statuas etiam atque imagines eo elegantio-res esse iudicamus, quo melius affectus naturae in eos expressos videmus*“ (5, 100).

Įdomių samprotavimų apie afektus randame 1702 m. Vilniuje išleistoje Aloyzo Juglario (Giuglaris, 1607—1653) knygoje „Ora-toriškoji Ariadnė“ (4, 123—125). Autorius, visų pirma, teigia, jog mes patys turime jausti tas emocijas, kurias norime sužadinti ki-tuose (*ut imbibamus ipsi affectum illum, quem volumus in aliis*

imprimere). Antra, kad afektus sukelia ne tiek beprasmiški šūkavimai, kiek teisingi įrodymai (*affectus non tam insanis exclamationibus quam veris argumentis excitari*). Trečia, kad tie dalykai, kurių padedami ketiname sukelti atitinkamas emocijas, turi būti aiškūs ir neabejotini (*ea quae excitant affectus, non debent esse dubia, sed clara*). Ketvirta, ne visa, kas aišku protui, tinka afektams sužadinti. Emocijas labiau sukelia tai, kas veikia jausmus, regėjimą, o ypač — vaizduotę (*quae magis sensibus et oculis praesertim exposita sunt, quae enim magis movent phantasiam*). Panašiai tragedijos labiau mus veikia, kai jas matome, o ne skaitome. Ir pagaliau Juglaris pažymi, jog tinkamas afektų sužadinimas yra daug rimtesnis menas, negu daugelis oratorių įsivaizduoja.

Dėmesys, kurį XVII a. retorikos teoretikai skyrė afektams bei jų sužadinimo būdams, siejasi su bendromis estetinėmis baroko epochos tendencijomis. Iš trijų pagrindinių retorikos užduočių: *docēre* (mokyti), *delectāre* (teikti malonumą), *movēre* (jaudinti) Renesanso estetika į pirmą vietą kėlė *docēre* ir *delectāre*, siekdama mokyti, auklėti, o tuo pačiu suteikti estetinį pergyvenimą bei malonumą. Tuo tarpu „barokas stengėsi apstulbinti ir įtikinti, dėl to buvo linkęs į retoriškumą bei teatrinius efektus“ (12, 278). Demonstratyvūs jausmai, perdėta afektacija, emocinis pakilimas ir įtampa — tai būdingi XVII a. iškalbos meno, poezijos bruožai. Tokį išraiškos būdą oratorius arba rašytojas rinkosi sąmoningai, jis buvo susijęs su teoriniais XVII a. kūrybos pagrindais. Baroko estetikos tyrinėtoja J. Sokolovska rašo: „*Permovere* ir *persuadere* tapo pagrindiniu menininko uždaviniu ir tikslu. Retorikos ir jos taisyklių dėka buvo pa naikinta riba tarp tiesos ir tikėtumo: visi būdai, kurie padėjo žiūrovą, klausytoją, skaitytoją įtikinti, buvo geri, nepaisant ar tai, ką skelbė menininkas, buvo tiesa ar falšas“ (10, 46).

Tai liudija ir XVII a. retorikos tekstai, iš kurių matyti, jog emocinis klausytojų sujaudinimas (*motus animi sive affectus*), siekiant juos įtikinti, tapo pagrindiniu oratoriaus tikslu. Mokant apie afektus, buvo ne tik aptariami jiems sužadinti tinkami būdai, bet ir analizuojamos žmogaus prigimties psichologinės bei psichinės savybės, akcentuojamos tos moralinės, etinės ir estetiškos vertybės, į kurias oratorius turėjo būtinai atsižvelgti ir kuriomis rėmėsi, siekdamas sukelti klausytojams atitinkamus jausmus ir nuotaikas. Emociniam sujaudinimui pradėta teikti ne mažesnė reikšmė negu įrodymui. *Movēre* (sujaudinti) tapo tolygu *persuadere* (įtikinti).

Baigiant reikia pasakyti, jog XVIII—XIX a. retorika emociniam poveikiui ir afektų sužadinimui skyrė mažiau dėmesio. Į pirmą vietą iškilo stiliaus ir kalbos dalykai, teorinius samprotavimus vis labiau ėmė išstumti praktinių iškalbos pavyzdžių analizė. Tačiau retorikos mokslas, apskritai paėmus, yra palikęs gausios medžiagos apie emocijų bei afektų vaidmenį, jų klasifikaciją, įvairių jausminių būsenų sužadinimo būdus kalbinėje komunikacijoje. Ši me-

džiaga yra reikšmingas šaltinis ne tik retorikos istorijai, bet ir dabartiniam psichologijos mokslui. Manome, jog nemaža naudingo gali rasti joje ir šiuolaikiniai oratoriai.

Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas
Klasikinės filologijos katedra

Įteikta 1980 m.
kovo mėn.

LITERATOROS SĄRAŠAS

Šaltiniai

1. **Aristotelis**. Apie sielą.— V., 1959.
2. **Caussin N.** De eloquentia sacra et humana.— Coloniae Agrippinae, 1626.
3. **Cicero**. Orator 37, 128.— Kn.: Cicero M. T. Scripta quae manserunt omnia. Lipsiae, Teubner, 1912, vol. 2.
4. **Juglaris A.** Ariadne oratoria in labyrintho dicendorum directrix sive observationes speciales circa artificium oratorium...— Vilnae, 1702.
5. **Lauxmin S.** Ars oratoria et praecepta artis rhetoricae.— Brunsbergae, 1648.
6. **Quintilianus**. Institutio oratoria, VI, 2, 4—10.— Kn.: Quintilianus M. F. Institutionis oratoriae libri XII. Lipsiae, Teubner, 1907, vol. 1.
7. **Soarius C.** De arte rhetorica libri tres...— Posnaniae, 1683.

Literatūra

8. **Chaplin J. P.** Dictionary of Psychology.— New York, 1968.
9. **Słownik** literatury polskiego Oświecenia.— Wrocław, 1977.
10. **Sokotowska J.** Spory o barok. W poszukiwaniu modeli epoki.— Warszawa, 1971.
11. **Tatarkiewicz Wl.** Historia filozofii.— Warszawa, 1970, t. 2.
12. **Tomkiewicz W.** Kultura artystyczna.— In: Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura. Warszawa, 1969.
13. **Turasiewicz R.** Zawartość znaczeniowa terminów $\eta\theta\omicron\varsigma$ i $\eta\theta\omicron\tau\omicron\iota\alpha$ w systemie retorycznym Kwintyliana.— Meander, roczn. 32, 1977, Nr. 45.
14. **Декарт Р.** Избранные произведения.— М., 1950.
15. **Краткий** психологический словарь-хрестоматия.— М., 1974.

РИТОРИЧЕСКАЯ НАУКА О РОЛИ АФФЕКТОВ В ОРАТОРСКОМ ИСКУССТВЕ

Э. УЛЬЧИНАЙТЕ

Резюме

Античная риторика (Аристотель, Цицерон, Квинтилиан) уделяла большое внимание эмоциональному воздействию ораторского искусства, анализировала психические и эмоциональные свойства и способности человеческой души. Роль аффектов особенно подчеркивалась в риторике XVII в. В статье широко рассматривается учение об аффектах, предложенное Н. Кауссиусом (Caussin), одним из крупнейших теоретиков риторики XVII в., имевшее большое значение для развития новых направлений в психологии и философии того времени (напр., у Р. Декарта), а также для теоретических исканий сентименталистов XVIII в. Представлены также высказыва-

ния по этому вопросу профессоров Вильнюсского университета XVII в. Ж. Ляукминаса, А. Югляриса и др. Делается вывод, что учение об аффектах и способах их возбуждения имеет большое значение не только для ораторского искусства, оно является также важным источником психологической науки.

A THEORY OF RHETORIC ABOUT THE ROLE OF AFFECTIONS IN THE ORATORICAL ART

E. ULČINAITE

Summary

Ancient rhetoric (Aristoteles, Cicero, Quintilianus) paid great attention to the emotional effect of the oratorical art, analysed the possibilities and ways to evoke affections. The role of affections was emphasized by the 17th c. rhetoric. The ideas of N. Caussin, S. Lauxmin and A. Juglaris, the famous rhetoricians of the 17th c., are discussed in the article. The conclusion is drawn that the teaching of affections in the oratorical art has made a great impact on psychology and philosophy.